

СУЧАСНИЙ МУНІЦИПАЛІЗМ В УКРАЇНІ: ГУМАНІСТИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

У статті виділяються елементи сучасного муніципалізму та розкривається їх сутність. Розглядаються гуманістичні засади сучасного муніципалізму. Показано взаємозв'язки між процесами реалізації прав особи та принципів класичного муніципалізму у ході формування місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: сучасний муніципалізм, муніципальні права особи, муніципальна влада, свобода.

В статье выделяются элементы современного муниципализма и раскрывается их сущность. Рассматриваются гуманистические основы современного муниципализма. Показаны взаимосвязи между процессами реализации прав личности и принципов классического муниципализма в ходе формирования местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: современный муниципализм, муниципальные права личности, муниципальная власть, свобода.

In the article the elements of modern municipalism 've been defined and it's essence's been analyzed. The humanistic grounds of modern municipalism 've been described. The relations between the processes of human rights realization and of the principles of classical municipalism in the process of local self-government development in Ukraine has been shown.

Key words: modern municipalism, municipal rights of a person, municipal power, freedom.

З прийняттям Конституції Україна отримала не тільки Основний Закон країни як базовий акт «правового оформлення нових політичних, економічних і духовних реалій»¹ держави і суспільства, а й державне визнання важливих політико-правових ідей, принципів, цінностей, які виражають концепцію, сутність та соціальну спрямованість Конституції.

До однієї з абсолютних цінностей конституційного рівня належить конституціоналізм – сукупність принципів, порядок діяльності та механізми, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади. Наскільки Конституція може обмежити державну владу та гарантувати конституційні права і свободи, залежить, значною мірою, від нашої віри у механізм конституційного регулювання і від активних дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації її положень. Власне, віра у те, що конституційні норми, принципи й цінності здатні юридично обмежити державну владу і унеможливити її свавільне здійснення, втілена у відповідній науковій теорії і відповідній політичній та юридичній практиці, і має назву доктрини конституціоналізму.

У широкому розумінні це явище охоплює теорію конституції, історію і практику конституційного розвитку тієї чи іншої країни, групи країн, світової спільноти у цілому. У вузькому розумінні під конституціоналізмом розуміється система ідей і знань про фундаментальні цінності демократії: їх склад, форми вираження, методи і ступінь реалізації, сукупність логічних уявлень про такий устрій держави і суспільства, який відповідає загальноновизнаним засадам демократичного розвитку; при цьому правовий аспект характеристики конституціоналізму пов'язаний з юридичним закріпленням основних його ідей у конституції. Тобто, по суті, конституціоналізм це система уявлень про загальнодемократичні, загальноцивілізаційні політико-правові цінності державно організованого суспільства.

Серед цих цінностей вагоме місце належить місцевому самоврядуванню. На наш погляд, визнання на конституційному рівні як одного з ключових принципів конституційного ладу та сучасного конституціоналізму інституту місцевого самоврядування стало конституційно-легальним підтвердженням того, що одним з концептуальних орієнтирів на шляху до формування в Україні соціальної, правової та демократичної державності мають стати ідейні засади класичного муніципалізму.

Муніципалізм як суспільно-політичний феномен розглядається деякими дослідниками, по-перше, як продукт теорії і практики буржуазного місцевого самоврядування (так званий «буржуазний муніципалізм»)²; по-друге, як самостійний дослідницький проект у період переходу від класичної муніципальної науки до науки радянського будівництва у 20-х роках минулого століття³; по-третє, за відсутності дефінітивного визначення, по суті, як концептуальна характеристика стану розвитку місцевого самоврядування у певну епоху у певній країні або у зарубіжних країнах у цілому⁴; по-четверте, у зв'язку із формуванням муніципальної правосвідомості, свідомим вихованням почуття належності до рідної спільноти, свого населеного пункту, «малої батьківщини»⁵; по-п'яте, як ідеологія і практика місцевого самоврядування на рівні населено-

го пункту в цілому, на рівень вище порівняно з територіальною (сусідською) громадою; як практична реалізація основних засад, принципів і можливостей міської (селищної, сільської) автономії⁶; по-шосте, як органічна частина конституціоналізму і результат розвитку концепцій місцевого самоврядування під впливом його принципів та ключових ідей⁷.

Муніципалізм є також сучасним напрямом у теорії анархізму – йдеться про «лібертарний муніципалізм» («комуналізм») Північно-Американських Соціальних Екологів, на чолі з відомим теоретиком екоанархізму, видатним соціологом та мислителем сучасності Мюрреєм Букчиним. Це варіант так званого міського анархізму як комунальної системи базисного громадянського самоврядування. Лібертарний муніципалізм Мюррея Букчина ставить місто або околиці у центр революційного процесу та всієї анархістської політики. Стрижнева ідея лібертарного муніципалізму – перетворення муніципальних органів влади в інститут суспільного самоврядування⁸. По суті, це сучасне тлумачення ідей не тільки П. Ж. Прудона, М. О. Бакуніна, П. О. Кропоткіна та інших теоретиків анархізму, а і поглядів Й. Альгузіуса, А. де Токвіля та низки інших видатних мислителів минулого.

На наше переконання, тільки у своїй єдності означені аспекти у розумінні сутності муніципалізму (зокрема числі у контексті ідей та цінностей анархізму, серед яких – свобода, солідарність, рівність, моральність, альтруїзм, здатність до самопожертви тощо⁹) дозволяють говорити про існування даного феномену не тільки як привабливої концептуальної моделі, а і як об'єктивної реальності, що має аксіологічні, інституційні, конститутивні, нормативні, функціонально-телеологічні, історичні, національні та ментальні параметри, які еволюційним шляхом склалися під впливом відповідних ідей та принципів. У рамках сучасного світового конституціоналізму саме крізь призму функціонування муніципалізму, який, на думку М. О. Баймуратова, забезпечує якісно новий рівень розвитку і взаємодії автономії і колективізації інтересів людини на локальному рівні функціонування соціуму, територіальне співтовариство у перспективі розвивається і трансформується на активного продуцента конституційної свідомості та культури, що є телеологічно-стратегічними критерійними ознаками ідеології національного і світового конституціоналізму¹⁰.

Сучасний етап розвитку муніципалізму в Україні обумовлений істотними змінами у механізмі конституційно-правового регулювання суспільних відносин та якісним оновленням структури і змісту як науки конституційного права, так і науки муніципального права. На наш погляд, сутність муніципалізму необхідно розглядати та розуміти:

по-перше, в аксіологічному і гносеологічному вимірі – як політико-правову ідеологію, яка становить систему ідеалів та ідей про фундаментальні цінності муніципальної демократії і прав людини (їх генезис, систему, форми вираження, методи і ступінь реалізації та захисту) і генетично пов'язана з феноменом муніципальної влади, в основі якої знаходиться симбіоз муніципально-правової теорії та практики. Так, наприклад, свобода, солідарність, рівність, моральність, альтруїзм, самоорганізація, самодисципліна, самовідпо-

відальність, субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями демократії, прав людини та сучасного муніципалізму. Допоки у кожній територіальній громаді відповідні цінності та принципи не знайдуть свого всебічного втілення, місцеве самоврядування залишатиметься лише привабливою демократичною декларацією;

по-друге, в онтологічному вимірі – як особливу форму існування суспільної свідомості та механізм втілення у буття людини ідеалів муніципальної демократії та ідей високого авторитету людської особистості, поваги до її гідності, прав та свобод, а саме – муніципальної свідомості, побудованої на свідомій переконаності у необхідності, корисності, функціонально-телеологічній цінності інститутів муніципальної влади і правових норм, на основі яких вони визнаються державою та моделюють можливості досягнення соціальної справедливості, захисту різнопланових інтересів людини за місцем проживання за допомогою дій і кроків влади, заснованих на нормах природного права та правового закону. Ми вважаємо, що означений аспект є одним з ключових як у процесі формування сучасного муніципалізму в Україні в цілому, так і в плані розвитку муніципальної влади зокрема. Адже найголовнішою передумовою зрушень у справі муніципалізації місцевої влади має бути формування муніципального мислення суспільства, розвиток масової культури самоврядування, популярність у людей самого муніципального принципу;

по-третє, у праксеологічному вимірі – як практику організації та функціонування муніципальної влади й реалізації прав людини у сфері місцевого самоврядування, яка склалася під впливом загальноновизнаних ідей та принципів муніципальної демократії. У даний час найактуальнішим завданням місцевої влади стає не тільки реалізація нею своїх самоврядних функцій і повноважень, а й утворення та послідовна реалізація різноманітних організаційно-правових форм, способів, засобів, напрямів безпосередньої публічно-самоврядної діяльності, які сприяли б якомога повнішому долученню населення до процесу розв'язання місцевих проблем, стимулюванню інтересу та ініціативи до самоорганізації. Саме ця обставина формує як практичне значення ефективної, побудованої на європейських стандартах муніципальної демократії, організації та діяльності муніципальної влади, так і науково-дослідницький інтерес до вказаної проблематики, враховуючи колосальний соціальний запит на методологічно осмислену інформацію, яка б висвітлювала багатогранні аспекти публічно-владної діяльності місцевого самоврядування;

по-четверте, локальний вимір вітчизняного конституціоналізму в цілому. У цьому аспекті муніципалізм (поряд із парламентаризмом¹¹), акумулюючи усі ідейні установки, системні якості, ознаки та атрибути конституціоналізму, є його концептуальним та інституціональним базисом: муніципалізм – на локальному рівні, а парламентаризм – загальнонаціональному (загальнодержавному). Саме такий вимір муніципальної демократії, як продукт локальної громадянської активності самого населення, автоматично програмує демократичний політичний режим у державі та суспільстві. Тільки у тій країні, в якій визнається, існує, практикується і всебічно гарантується місцеве самоврядування та основоположні цінності муніципалізму, як правило, може сформуватися

пальної влади як ціннісно-телеологічної детермінанти демократичного розвитку суспільства і держави. У цьому контексті формування істинного уявлення про людину, про її права та свободи з наступним його аналізом у незмінній формі здійснюється за допомогою рефлексивної методики, що створює безпосередній зміст соціально-філософської теорії та юридичної антропології. Нове бачення сучасної людини у контексті становлення інститутів локальної демократії та інституціоналізації муніципальної влади детермінує вимоги її переорієнтації до суто людських проблем – по суті проблем місцевого значення, дослідити які можна за рахунок специфічної комбінації методів і особливого поняттєвого апарату соціальної філософії, соціології, політології, психології та сучасної юридичної теорії. Онтологічний, гносеологічний, логіко-історичний, діалектичний, синергетичний, феноменологічний, герменевтичний, системний, структурний, функціональний методи становлять основу методології і дозволяють побудувати цілісну систему знання про людину, що сприяє її адекватному розумінню у всіх складних взаєминах зі світом, суспільством, державою, місцевими співтовариствами та іншими індивідами¹³.

Вважаємо, що найрельєфніше проявляється і проходить свою апробацію ідея цінності людської особи, її прав та свобод на локальному рівні – у межах місцевого самоврядування і в процесах інституціоналізації муніципальної влади. Адже визнання та становлення в Україні місцевого самоврядування, глибокі економічні і політичні перетворення у суспільстві і формування на цій основі нової демократичної державності безпосередньо пов'язані з виробленням і практичною реалізацією принципово нових для нас підходів до прав та свобод людини, до вирішення як загальнодержавних, так і регіональних, а також місцевих проблем у даній сфері.

Соціалізація людини та її соціальний розвиток, як правило, відбуваються у складі будь-якої соціальної спільноти – у сім'ї, навчальному, виробничому, спортивному, професійному, релігійному, політичному або іншому колективі. Тому реалізація й соціальний захист індивідуальних інтересів кожного неможливі без реалізації та соціального захисту інтересів тієї організованої групи людей, до складу якої входить даний індивід. Місцеве самоврядування покликане виражати й послідовно відстоювати групові інтереси населення, і тільки через захист організаційно-групових інтересів воно може захистити інтереси конкретних осіб.

Саме місцеве самоврядування має створити умови для формування у людському співтоваристві відчуття громадянськості – однієї з тих базових, наріжних гуманістичних рис суспільства, які становлять фундамент соціуму. Громадянськість – це готовність і здатність людини до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Вона є антитезою таким поняттям, як аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність та синонімом соціально-політичної активності, патріотизму. Громадянськість історично пов'язана з ранніми формами демократії, зокрема з безпосередньою участю у справах громади і зародженням суспільних відносин полісного типу¹⁴. За своєю суттю громадянськість означає ступінь кооперації людей в одне ціле, ступінь відходу від

біологічних потреб і руху до потреб соціальних, ступінь спільності, єдності людей. Громадянськість консолідує суспільство, вона лежить в основі колективізму, детермінуючи цілісність і монолітність суспільних утворень. Громадянськість в її найрозвиненішій формі передбачає розвиток таких цінностей, як права і свободи, мир і справедливість, відповідальність і соціальна рівність. А це – ключові цінності розвиненого демократичного і громадянського суспільства¹⁵.

У цьому плані місцеве самоврядування тим самим відіграє вагомую роль у процесі формування громадянського суспільства, враховуючи, що всі права, свободи та масові види соціально-політичної активності, різні недержавні проєкти суспільного життя людей зароджуються і зрештою реалізуються у територіальних громадах, які утворюють соціальну базу громадянського суспільства.

Протягом тривалої історії свого існування люди прагнули проаналізувати сутність феномену громадянськості у виявити ті чинники, що їх можна використати як важелі впливу на процеси її формування та функціонування. На наш погляд, одним з визначальних інструментів формування та функціонування громадянськості є інститут повноцінного місцевого самоврядування. Саме місцеве самоврядування оптимально фіксує у собі як елементарні проблеми людської життєдіяльності, так і політичні, економічні, духовно-моральні цінності та соціальні досягнення людства у будь-якій галузі суспільного розвитку. В силу цього відносно невеликі територіальні розміри територіальних громад, локальність діяльності їх органів, здебільшого безпосередній характер взаємовідносин жителів між собою та з органами місцевого самоврядування, природний характер проблем життєдіяльності – усе це в цілому обумовлює особливу муніципальну соціальність. Адже народження людини, її здоров'я, дорослішання, навчання, працевлаштування, шлюб та сім'я, старіння, смерть – у рамках цих життєвих циклів в основному замикається життєдіяльність місцевого співтовариства.

На цьому рівні реалізації публічної влади відбувається діалектичне поєднання волі законодавця з конкретними інтересами місцевого населення, яке стає не лише первинним суб'єктом локальних конституційно-правових відносин, а й основним суб'єктом управлінських, адміністративно-правових відносин, а також приватних, цивільно-правових відносин, що є однією з характерних рис місцевого самоврядування. У зв'язку з цим варто підтримати позицію О. Р. Єрєміна, який вважає, що єдино можливим шляхом здійснення людиною публічної діяльності у рамках будь-якого співтовариства (за обов'язковості нормативного регулювання подібної поведінки) є реалізація наявних у неї прав та свобод. Через сукупність суб'єктивних прав та свобод можна розглянути весь спектр відносин, що виникають у процесі спільної діяльності людей¹⁶.

Виходячи з цього, муніципалізм виконує важливу роль у реалізації одного з головних завдань сучасності – поєднання в єдине ціле інтересів держави, суспільства та особи, оскільки головний сенс та сутність місцевого самоврядування полягають у тому, щоб на рівні кожної окремо взятої особи здійснювати

гармонізацію прав та свобод людини і громадянина з інтересами держави та суспільства. Саме така спрямованість місцевого самоврядування відповідає ідеям сучасної демократичної правової соціальної держави, вищою цінністю якої є людина, її права та свободи¹⁷.

Безумовно, не можна вести мову про повне відокремлення та протиставлення державної влади та місцевого самоврядування. Державні органи та органи місцевого самоврядування є рівними перед законом і однаковою мірою є представниками народу в межах наданих їм повноважень. Тому можна стверджувати: права та свободи людини, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності органів місцевого самоврядування такою ж мірою, як і діяльність держави. Тут же можна зазначити, що місцеве самоврядування як автономія невеликих територіальних одиниць у рамках загальних для всього державноорганізованого суспільства законів означає не свободу з боку держави, а свободу всередині неї. Необхідно мати на увазі, що і те, й інше – складові частини єдиного конституційного (а не державного) механізму.

Тому перед сучасною Українською державою постає важливе завдання – утворення, насамперед за допомогою законодавства, умов для прояву громадських, самодіяльних начал у локально-територіальному вимірі. Саме умов, а не рамок, оскільки такі прояви можливі лише за наявності спільного інтересу та свободи участі. У цьому сенсі муніципалізм та місцеве самоврядування – ідеальна сфера, де стає можливим подолання взаємного відчуження, соціальної самотності людей. Будь-яка людина потребує ідентифікації, ототожнення себе із певною суспільною групою. Територіальна спільність, у певному сенсі сусідство відкриває для цього широкі горизонти і водночас не вимагає від особи тоталітарного підпорядкування групі, внаслідок чого місцеве самоврядування є найбільш наближеним до людини рівнем реалізації публічної влади.

1. Конституция – действительно демократический документ: С пресс-конференции Председателя Верховного Совета Украины 1 июля 1996 г. // *Голос Украины*. – 1996. – 3 июля. 2. *Барабашев Г. В.* Муниципальные органы современного капиталистического государства (США, Великобритания). – М.: МГУ, 1971. – 280 с.; *Белый А. В.* Местное самоуправление в Российской Федерации в 1991–2005 гг.: история становления и развития : Автореф. дис. ... канд. истор. наук: Специальность 07.00.02 – Отечественная история. – М., 2009. – С. 13; *Кутафин О. Е.* Муниципальное право Российской Федерации: Учеб. 2-е изд., перераб. и доп. / О. Е. Кутафин, В. И. Фадеев. – М.: Юрист, 2002. – С. 46; *Козлова Е. И.* Конституционное право России: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М.: Юрист, 2001. – С. 95. 3. *Матвеев Д. Н.* Институт местного самоуправления в политической системе современной России: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: Специальность 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. – М., 2008. – С. 9; *Яцук Т. Ф.* Организационные основы местной власти в РСФСР в период нэпа: Историко-правовое исследование: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве. – М., 2008. – С. 21; *Яцук Т. Ф.* Формирование отечественного муниципализма 1920-х годов // *Юрист-Правовед*. – 2007. – № 2. – С. 72–76. 4. *Акмалова А. А.* Особенности правового регулирования и организации местного самоуправления в Российской Федерации: Теоретико-методологический аспект : дис. ... докт. юрид. наук: Специаль-

ность 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – М., 2003. – С. 31, 32; *Бабичев И. В.* Основания российского муниципализма и его современное состояние // Местное право. – 2009. – № 5–6. – С. 9–26; *Еремян В. В.* Современный мексиканский муниципализм: Учеб. пос. – М.: Изд-во УДН, 1996. – 90 с.; *Зуева Ю. А.* Самоуправление как форма осуществления публичной власти в условиях государства переходного периода: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства; История правовых учений. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 6; *Краюшкина Е. А.* Эффективность местного самоуправления в условиях становления гражданского общества в России (региональный аспект): Автореф. дис. ... канд. социол. наук: Специальность 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. – Саратов, 2008. – С. 16; *Матвеев Д. Н.* Институт местного самоуправления в политической системе современной России: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: Специальность 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. – М., 2008. – С. 7, 10; *Рукавишникова Ю.* Законодательное закрепление основ федерализма и муниципализма в Индии в конце XIX – начале XX вв. / Ю. Рукавишникова // Актуальные проблемы юридической науки нового века: Материалы конференции молодых ученых и аспирантов. – М.: Изд-во РУДН, 2001. – С. 94–99; *Чихладзе Л. Т.* Соотношение местного самоуправления и местного управления в муниципальном законодательстве Республики Армения: сравнительно-правовой анализ // Политика и общество. – 2007. – № 10. – С. 35–41 та ін. 5. Людина – Громада – Регіон. Антикризисна стратегія розвитку [Електронний ресурс] // Західноукраїнський ресурсний інтернет-портал дистанційної освіти з суспільно-гуманітарних наук: Проект Центру політ. досліджень. – Режим доступу: <http://westukr.itgo.com/ludyna.html> 6. *Козловець М. А.* Ідеологія як фактор консолідації суспільства: [Електронний ресурс] // Авторські реферати, курсові та дипломні роботи. Онлайн бібліотека: підручники, навчальні посібники, лекції. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/7172/97/>; *Заблюцький В. П.* Створення життєздатної місцевої громади як форма трансформативної демократії: [Електронний ресурс] // Українсько-канадський проект «Розбудова демократії». – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2000/section_4/Zablotsky.pdf 7. *Баймуратов М. О.* Місце самоврядування як загальний спадок людської цивілізації та феномен сучасного світового конституціоналізму / М. О. Баймуратов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4–5. – С. 46; *Камто В.* Чи є Україна конституційною державою? // День. – 1999. – 18 листоп. – № 213; *Камто В. М.* Український муниципалізм: історія і сучасність // Хроніка–2000. Український культурологічний альманах. – 1998. – Вип. 27–28. – С. 492–504; *Солонин А. Ю.* Система органів місцевого самоуправління: Конституційно-правовий аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Специальність 12.00.02 – Конституційне право; Муниципальное право. – Челябинск, 2006. – С. 9. 8. Анархия в городах: Либертарный муниципализм Мюррея Букчина: [Электронный ресурс] // Сетевой проект «Мы и анархия». – Режим доступа: <http://anarchism.narod.ru/town.html>; *Букчин М.* Що таке комуналізм? Де мократичний вимір анархізму [Електронний ресурс] // ЛІВА СПРАВА: Портал українських лівих. – Режим доступу: http://livasprava.in.ua/archive/index.php?option=com_content&view=article&catid=23&id=306:--s--ss; *Букчин М.* Либертарний муниципалізм: Загальний огляд: [Електронний ресурс] // Живий журнал LIVE-JOURNAL. – Режим доступу: http://community.livejournal.com/ua_indymedia/262719.html; *Bookchin M.* Social Ecology and Communalism. – Oakland: AK Press, 2007. – 136 p.; *Bookchin M.* Libertarian Municipalism: An Overview [Електронний ресурс] // SOCIETY & NATURE, 1992, № 1, vol. 1. – Режим доступу: http://www.democracynature.org/vol1/bookchin_libertarian.htm; Libertarian Municipalism: The New Municipal Agenda

by Murray Bookchin: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/bookchin/libmuni.html та ін. **9.** *Хромова О. И.* Фундаментальные ценности анархического общества // Вісник Харківського державного університету: Сер. «Теорія культури і філософія науки». – 1997–1998. – № 397. – С. 7–12. **10.** *Баймуратов М. О.* Місцеве самоврядування як загальний спадок людської цивілізації та феномен сучасного світового конституціоналізму // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4–5. – С. 46. **11.** *Гуляева Е. А.* Парламентаризм как концептуальное и институциональное основание конституционализма: опыт отраслевого и сравнительно-правового анализа: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Специальность 12.00.02 – Конституционное право; Муниципальное право. – СПб., 2006. – 21 с. **12.** *Грецова О. Г.* Людина як мета і предмет соціально-філософської рефлексії: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: Спеціальність 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії. – Запоріжжя, 2003. – С. 7. **13.** *Грецова О. Г.* Общенаучные принципы и методы адекватного понимания человека в философской антропологии // Нова парадигма: Альманах наук. праць. – Вип. 15. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – С. 23–29. **14.** *Горбатенко В. П.* Громадянськість // Юридична енциклопедія: В 6 т. / [Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 647. **15.** *Гареева Л. Г.* Институт гражданственности: сравнительный социологический анализ городов разной людности (на примере городов Урала): Автореф. дис. ... канд. социол. наук: Специальность 22.00.04 – Социальная структура, социальные институты и процессы. – Екатеринбург, 2008. – С. 3. **16.** *Еремин А. Р.* Реализация права человека и гражданина на местное самоуправление в Российской Федерации: Конституционные вопросы: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: Специальность 12.00.02 – Конституционное право; Муниципальное право. – Саратов, 2003. – С. 15. **17.** *Савватеев А. И.* Местное самоуправление как институт развития гражданского общества: Автореф. дис. ... канд. полит. наук: Специальность 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. – Екатеринбург, 2005. – С. 15.